

УДК 94 (477)

Валерія Цубенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ В УКРАЇНІ В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена дослідженню проблем військових поселень кавалерії в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. Основна увага приділена працям російських і українських вчених, що побачили світ на межі XX–XXI ст. і в останні роки. Констатується, що в сучасній історіографії відбувався пошук і відпрацювання нових методичних прийомів у вивченні історії військово-поселенської системи, дослідники звертаються до проблеми соціальної, адміністративної і господарської структури військових поселень.

Ключові слова: військові поселення, кавалерія, сучасна історіографія, Російська імперія, Херсонське поселення.

Актуальність обраної теми визначається внутрішніми потребами історичної науки, її постійним прагненням рухатися уперед на основі аналізу і узагальнення уже досягнутого.

Особливого значення цей чинник набуває на сучасному етапі розвитку Української держави, по-перше, зростає інтерес до історичного минулого, по-друге, – здійснюється процес переосмислення місця і ролі України в світовій історії. Він якраз і супроводжується підвищенням зацікавленості щодо поглядів, позицій та концепцій істориків, особливостей функціонування вітчизняної та зарубіжної історичної науки в посткомуністичну добу.

Донедавна історія військових поселень кавалерії на території України у першій половині XIX ст. практично не мала перспектив наукового дослідження. Розпорошеність архівних матеріалів, стійкі установлені стереотипи, сформовані десятиріччями радянською пропагандою, що постійно переконувала співвітчизників та іноземців у тому, що військово-поселенська система утримання армії була невідгідна для Російської імперії, що військові поселення не покращили фінансового становища країни в першій половині XIX ст., а витрати на їхню організацію не виправдали себе.

Цілком очевидно, що в силу об'єктивних причин науковий пріоритет у висвітленні проблеми виникнення і функціонування військових поселень кавалерії належить зарубіжним дослідникам. Зокрема, за їх ініціативи опрацьовано і введено до наукового обігу цінні документальні матеріали з Російського державного військово-історичного архіву, що послужили основою для серйозних самостійних монографічних досліджень, спричинили появу нових розвідок енциклопедичного характеру.

Метою цієї публікації є аналіз досягнень сучасної зарубіжної та вітчизняної історіографії в дослідженні проблем військових поселень кавалерії в Україні.

Початок 1990-х років відзначився у пострадянській історичній науці кризою марксистської парадигми, теоретичними та методологічними пошуками, руйнуванням старих міфологем та створенням нових.

Майже одночасно, але над різними аспектами історії військових поселень, розпочали роботу два науковці Російської Федерації – Т. Кандаурова та Б. Давидов. Вони залучили до наукового обігу нові архівні матеріали, поглибили наукове розуміння інституту військових поселень як цілісної і динамічної системи.

Т. Кандаурова вперше в історичній літературі розглянула економічну та соціальну організацію військових поселень, дослідила адміністративну та господарську структуру Херсонського військового поселення [3–5]. Хронологічні межі її праці з історії Херсонського поселення обмежені 1817–1832 рр., тобто становленням системи поселень. Слід відзначити, що автор ввела у науковий обіг значну кількість нових статистичних джерел і опрацювала їх за допомогою методів дескриптивної статистики, кореляційного і кількісного аналізу.

Внаслідок проведеного дослідження, Т. Кандаурова робить висновок про те, що господарство поселенців у Херсонській губернії розвивалося збалансовано і краще, ніж у поселених округах інших регіонів, воно було забезпечене усіма необхідними засобами виробництва і робочою силою за рахунок більш раціональної, ніж у інших, її організації. Основу економічної структури округів складали лише міцні господарства і їхній потенціал зростав внаслідок об'єднання господарств.

Т. Кандаурова обґрунтовує незвичний для попередніх історичних досліджень висновок про те, що економічний розвиток округів Херсонських військових поселень давав бюджету мільйонні прибутки, і це на певний час полегшило становище з фінансами країни, вирішило питання утримання окремих частин армії без додаткових витрат.

З таким висновком Т. Кандаурової можна цілком погодитись, але разом з тим виникає додаткове питання про те, чому в разі прибутковості військових поселень їх існування припинилося. На це запитання автор не дає вичерпної відповіді, оскільки дослідження обмежене лише 1832 р. Зауважимо відразу, що у цей же час зовсім протилежну оцінку військовим поселенням дав молдавський дослідник І. Анцулов. На його думку, створення військових поселень не виправдало мети російського уряду перевести війська на самозабезпечення і завдяки цьому зберегти боєздатність армії, позбутися рекрутчини [1, с. 258–259].

Б. Давидов зосередив свою увагу на досить цікавому, джерелознавчому аспекті теми, пов'язаному зі ставленням сучасників у Росії та за її межами до військових поселень. Він вперше, на основі широкого кола опублікованих та архівних джерел, визначив різноманітні підходи і погляди авторів записок, листів, мемуарів, що обумовлено ступенем їх інформованості, про систему військових поселень та їх призначення.

Б. Давидов підтвердив тезу про те, що російська і західна громадськість по-різному ставилися як до ідеї створення військових поселень, так і самої системи поселень взагалі. Єдиної оцінки не існувало, вони складали широку низку від найкращих позитивних похвал системи поселень до повного її неприйняття. Це, здебільшого, залежало від того, представником якої соціальної групи, суспільної організації чи владної структури був дослідник, який давав оцінку, а також від того, яких суспільно-політичних поглядів він дотримувався. Б. Давидов навів і деякі, до того не відомі, повідомлення та ставлення сучасників до існування Новоросійського військового поселення [2].

Вчений-історик швейцарського походження А. Каппелер у праці "Росія – багатонаціональна імперія: виникнення, історія, розпад" [6], сформував концептуальні основи інтерпретації російської історії в європейській історичній науці. Ця книга являє винятково важливу за значенням, науковою новизною й актуальністю спробу показати процес формування багатонаціональної Російської імперії, виявити специфіку російського колоніалізму й дослідити еволюцію російської імперської національної політики упродовж декількох століть.

Серед найпомітніших праць, присвячених не лише окремим поселенням, але які ще й мають авторську концепцію щодо виникнення і функціонування, ролі системи військових поселень у Російській імперії в цілому, слід назвати праці українського дослідника К. Ячменіхіна [19–26]. Він зробив значний внесок у вивчення історії Новгородських військових поселень та поселеної системи в цілому [23].

Вчений вперше розробив періодизацію вивчення історії військових поселень в історичній літературі XIX–XX ст. [22]. Автор виділив у дореволюційній історіографії два основних періоди: перший – з 70-х рр. XIX ст.; другий – з кінця 90-х рр. XIX ст. – початку XX ст. (до 1917 р.). Початок дослідницької роботи досліджуваної проблеми у радянській історіографії К. Ячменіхін відносив до періоду 20–30-х рр. XX ст. Також у працях К. Ячменіхіна розглянуто питання формування найвищої ланки системи управління поселених військ, досліджувався механізм його взаємодії з місцевими органами управління.

У монографії "Військові поселення в Росії: історія соціально-економічного експерименту" автор проаналізував адміністративно-господарську структуру військових поселень на різних етапах їхнього існування [21]. На основі архівних джерел він зробив висновок про те, що "можливо, військові поселення і округи орних солдатів змогли б проіснувати ще певний час. Їхня ліквідація на той момент не була гострою необхідністю. Приступаючи до широкомасштабних буржуазних реформ, самодержавство розпочало з більш простих реформ у військових поселеннях, тим самим готуючи підґрунтя для радикальних реформ 60–70-х рр. XIX ст." [21, с. 116–117].

Упродовж наступних років К. Ячменіхін підготував нові публікації, надруковані у вітчизняних і зарубіжних наукових виданнях [26]. Він значно розширив і доповнив працю "Військові поселення в Росії: історія соціально-економічного експерименту" від 1994 р., що з'явилася у світі під іншою назвою "Армія і реформи: військові поселення в політиці російського самодержавства" (2006 р.) [20].

К. Ячменіхін проаналізував причини створення військових поселень у Росії, особливості їхнього функціонування. Особливу увагу він приділив соціальній, адміністративній і господарській структурі військових поселень, розміщених на території України. Видання містить 75 статистичних таблиць. Високий ступінь обґрунтованості наукових положень та висновків обумовлюється використанням серйозної джерельної, історіографічної бази. Вивчення документів та аналітичних матеріалів, зокрема нормативно-правових документів, публікацій періодичних видань, наукової літератури дозволило сформувати повну та об'єктивну історію військових поселень у Російській імперії. Потрібно зазначити, що основні положення монографії переконливо підтверджені численним фактичним матеріалом.

Цю тематику своєю кандидатською дисертацією продовжив також В. Ячменіхін. Безумовно заслугою праць В. Ячменіхіна є ретельне вивчення інституту військових кантоністів (солдатських

дітей) у системі комплектування російської армії [17], побуту військових кантоністів [16]. Він дійшов висновку про те, що кантоністи перебували у кращому становищі, порівняно з іншими категоріями населення військового поселення, оскільки отримували освіту і підготовку [16, с. 84], а реформи (1826 р. і 1832 р.), проведені урядом Миколи I, що стосувалися утримання і навчання кантоністів, свідчили про те, що держава стала розглядати дітей військових поселенців не лише як армійський резерв, а й частину загального господарського механізму, покликаного скоротити значні витрати на утримання армії [18, с. 161].

Учні К. Ячменіхіна, зокрема Т. Соломенна [13], О. Козинець [7], О. Колєватов [8], під його керівництвом підготували й захистили свої дисертації.

Важливе наукове дослідження особистості графа О. Аракчєєва провела Т. Соломенна [13]. Вона спробувала комплексно реконструювати основні етапи його біографії, риси характеру, господарської діяльності, естетичних поглядів та особистого життя. Її робота заповнила певну інформаційно-концептуальну прогалину, що існувала у науковій літературі з цієї проблеми, в результаті залучення до наукового обігу нових архівних матеріалів та переосмислення основної частини джерел.

Т. Соломенна вважає, що аналіз державної діяльності, особистого життя О. Аракчєєва свідчить про те, що в цілому він вписувався в ментальний образ суспільства своєї епохи. Однак, можна стверджувати, що його особистий образ дещо роздвоювався: з одного боку, він був справжнім росіянином, а з іншого – у ставленні до службових обов'язків і в побуті – мав риси типового європейця. Дослідниця вважає, що потрібно зняти з О. Аракчєєва несправедливі звинувачення у реакційності, ретроградстві й обскурантизмі [13, с. 12].

О. Козинець на основі переважно наративних джерел, узагальнення вітчизняної та зарубіжної історіографії з нової точки зору обґрунтувала низку проблем та концептуальних положень підготовки офіцерських кадрів і методів комплектування російської армії у другій чверті XIX ст. [7].

Помітний внесок у розробку низки проблем, пов'язаних з епохою царювання Олександра I, зробив О. Колєватов [8]. Він вперше дослідив адміністративно-господарську структуру Слобідсько-Українських військових поселень російської армії у 1817–1832 рр. Дослідник проаналізував зміну правового і майнового становища окремих категорій поселенців у процесі розвитку військових поселень, дослідив економічний розвиток поселених округів, виділив основні етапи формування і розвитку Слобідсько-Українських військових поселень. На основі аналізу статистичних джерел, що характеризують розвиток галузей сільськогосподарського виробництва в округах військових поселень кавалерії у Слобідсько-Українській губернії, автор робить висновок про тенденцію зростання деяких показників (посівів, врожайності, поголів'я худоби тощо) і заперечує регресивні тенденції або занепад округів [8, с. 16].

До дослідників вітчизняної минувшини з історії військових поселень кавалерії можна віднести Б. Лугового. Він зупинився на вивченні історії військових поселень на Правобережній Україні (1836–1866 рр.). Дослідник вважав що військові поселення відіграли особливу роль у політиці інкорпорації Правобережної України. Крім того, Б. Луговий дійшов висновків про низьке економічне забезпечення та невисоку ефективність господарської системи військових поселень [11]. Однак є тут і незначні упущення, наприклад, детально не розглянуто питання про реорганізацію військового поселення на території Київської і Подільської губерній.

Варто виокремити історичні дослідження сучасних українських науковців І. Лимана та В. Шандри, які побіжно торкаються історії Новоросійського і Києво-Подільського військових поселень кавалерії. Перший опублікував дисертаційне дослідження та дві наукові монографії [9–10], а друга – численні статті та фундаментальне видання, присвячені дослідженню еволюції Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського, Київського генерал-губернаторств у складі Російської імперії, у зміні парадигми історичного вивчення російських управлінських структур на українських землях у XIX ст.

Зокрема, І. Лиман у монографії "Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття", написаній на основі значної джерельної бази, приділив увагу питанням розбудови єпархіальної влади у регіоні, церковного будівництва у військових поселеннях, показав специфіку статусу духовенства, яке задовольняло релігійні потреби військових поселень, проаналізував систему духовної освіти і релігійне виховання у навчальних закладах Новоросійського військового поселення кавалерії, участь у цьому православного духовенства, а також суттєві відмінності від козацького релігійного життя мешканців військових поселень. У додатках, на основі архівних джерел і звітів відомства духовних справ православного віросповідання, ануються таблиці про кількість вихованців духовних навчальних закладів і чисельність парафіяльного духовенства Катеринославської і Херсонської губерній, причини розривання шлюбів у південноукраїнських єпархіях, кількість осіб, приєднаних до офіційної церкви з інших конфесій.

Важливу інформацію стосовно окремої територіально-адміністративної і політичної одиниці – Київського генерал-губернаторства містять статті В. Шандри, надруковані у щоденній газеті "День" [14–15]. Автору вдалося передати атмосферу буття суспільства Правобережної України після польського повстання 1830 р. в часи правління київського генерал-губернатора Д. Бібікова.

В. Шандра проаналізувала основні причини зміни політики імперського уряду в ставленні до шляхти, зокрема подолання корпоративності і регіоналізму польської еліти, показала історичні умови формування Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Отже, праці І. Лимана і В. Шандри, що стосувалися Південної і Правобережної України, надзвичайно важливі для розуміння умов, у яких розвивалося життя військових поселенців.

Розглядаючи дослідження проблем військових поселень в Україні, не можна залишити поза увагою монографію В. Орлика "Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період" [12]. Досліджуючи історію податкової політики Російської імперії в українських губерніях з кінця XVIII ст. до 1861 р., автор комплексно досліджує військові поселення кавалерії як засіб зменшення державних видатків. Учений справедливо зазначає, що система заходів державного регулювання у військових поселеннях мала значні позитивні наслідки для економіки держави, адже казна заощадила значні кошти на утримання поселених військ.

У той же час автор вказує на негативну практику використання капіталів військових поселень: "Від акумуляції значних грошових коштів на рахунок поселень не було користі ані державі, ані, власне, поселенням, адже вони не спрямовувалися для їхнього господарчого й військового розвитку, а лише збільшувалися за рахунок поточних процентів і позик державному казначейству, тобто кошти існували заради коштів" [12, с. 131].

Підводячи підсумки, варто відмітити, що сучасний етап дослідження проблеми військових поселень кавалерії в Україні розпочинається у 1991 р. та триває до сьогодні. Він відзначається науковою активністю різних поколінь зарубіжних та вітчизняних дослідників (Т. Кандаурова, Б. Давидова, К. і В. Ячменіхін, О. Колєватова, Т. Соломенної, О. Козинець та інших), з'являються нові історичні праці.

Особливістю цього етапу є й той факт, що накопичення фактичного матеріалу в попередній період дозволило вийти на новий рівень. Відбувався пошук і відпрацювання нових методичних прийомів у вивченні історії військово-поселенської системи, переглянуто значення цієї системи для економічного, військового і фінансового розвитку Російської імперії, продовжилися дослідження регіональних військових поселень. З'явилася низка робіт, у яких розглядалося питання адміністративної і господарської структури Українського та Новоросійського військових поселень у контексті всієї системи поселень.

Список використаних джерел

1. Анцупов И. А. Бугские и украинские казаки как "поселенная кавалерия" / И. А. Анцупов // Казачество российское между Бугом и Дунаем: исторический очерк. – Кишинев, 2000. – С. 247–259.
2. Давыдов Б. Б. Военные поселения в России первой половины XIX века в оценках современников: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 "Отечественная история" / Б. Б. Давыдов. – М., 1994. – 23 с.
3. Кандаурова Т. Н. Система образования в военных поселениях России в XIX в. / Т. Н. Кандаурова // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 73–78.
4. Кандаурова Т. Н. Социальная организация военных поселений в России / Т. Н. Кандаурова // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1997. – № 4. – С. 56–71.
5. Кандаурова Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832 гг. (административно-хозяйственная структура): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 "История СССР" / Т. Н. Кандаурова. – М., 1990. – 25 с.
6. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / Андреас Каппелер; [пер. с нем. С. Червонная]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
7. Козинець О. Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. Г. Козинець. – Х., 2005. – 18 с.
8. Колєватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. О. Колєватов. – Чернівці, 2007. – 20 с.
9. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. – 400 с.
10. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. – 488 с.
11. Луговий В. Б. Військові поселення на Правобережній Україні (1836–1866): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. Б. Луговий. – Л., 2009. – 20 с.
12. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик [відпов. ред. член-кореспондент НАН України О. П. Рєнт]. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
13. Соломенна Т. В. О. А. Аракчєєв – політик і людина: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Т. В. Соломенна. – Х., 2004. – 18 с.
14. Шандра В. С. "Капрал Гаврилович Безрукий" Д. Г. Бібіков як уособлення імперської практики [Електронний ресурс] / В. С. Шандра // Щоденна всеукраїнська газета "День". – № 63. – 13 квітня 2007. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/180276/>
15. Шандра В. С. "Капрал Гаврилович Безрукий" Д. Г. Бібіков як уособлення

імперської практики [Електронний ресурс] / В. С. Шандра // Щоденна всеукраїнська газета "День". – № 68. – 20 квітня 2007. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/180703/> 16. Ячменихин В. К. Быт кантонистов военных поселений / В. К. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 1997. – № 4. – С. 72–84. 17. Ячменихин В. К. Институт военных кантонистов в структуре русской армии / В. К. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 2000. – № 1. – С. 55–68. 18. Ячменихин К. М. "Во внимании к пользам государственным" (Записка графа Аракчеева Александру I о реформе армии. 1815 г.) / К. М. Ячменихин // Исторический архив. – 2000. – № 6. – С. 4–20. 19. Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев / К. М. Ячменихин // Вопросы истории. – 1991. – № 12. – С. 37–50. 20. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с. 21. Ячменихин К. М. Военные поселения в России: История социально-экономического эксперимента / К. М. Ячменихин. – Уфа, 1994. – 118 с. 22. Ячменихин К. М. Военные поселения в русской дореволюционной и советской историографии / К. М. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1985. – № 3. – С. 63–71. 23. Ячменихин К. М. Новгородские военные поселения в 1816–1831 гг. (Административно-хозяйственная структура): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора. ист. наук: 07.00.02 "История СССР" / Константин Михайлович Ячменихин. – М., 1990. – 33 с. 24. Ячменихин К. М. Финансирование и бюджет военных поселений в России / К. М. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 1993. – № 8. – С. 41. 25. Ячменихин К. М. Экономический потенциал военных поселений в России / К. М. Ячменихин // Вопросы истории. – 1997. – № 2. – С. 34–48. 26. Ячменихин В. Утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. XIX ст. / В. Ячменихин, К. Ячменихин // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 50–54.

Валерия Цубенко

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ КАВАЛЕРИИ В УКРАИНЕ В СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена исследованию проблем военных поселений кавалерии в Украине в современной зарубежной и отечественной историографии. Основное внимание уделено работам российских и украинских ученых, которые увидели свет на рубеже XX–XXI вв. и в последние годы. Констатируется, что в современной историографии происходил поиск и отработка новых методических приемов в изучении истории военно-поселенческой системы, исследователи обращаются к проблеме социальной, административной и хозяйственной структуры военных поселений.

Ключевые слова: военные поселения, кавалерия, современная историография, Российская империя, Херсонское поселения, слободско-украинские поселения.

Valeriya Tsubenko

RESEARCH OF PROBLEMS OF MILITARY SETTLEMENTS OF A CAVALRY IN UKRAINE IN A MODERN FOREIGN AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Article is devoted research of problems of military settlements of a cavalry in Ukraine in a modern foreign and Ukrainian historiography. The basic attention is given works of the Russian and Ukrainian scientists which have seen the world on boundary XX–XXI centuries and last years. It is ascertained that in a modern historiography there was a search new methodical receptions in history studying military-settlements systems, researchers address to a problem of social, administrative and economic structure of military settlements.

Key words: military settlement, cavalry, modern historiography, the Russian Empire, Kherson settlement Slobodian-Ukrainian settlements.